

ПЪТЕПИСИ

ОТ ХАСКОВО ДО АРДА – 120 ГОДИНИ ПО-КЪСНО

Ясен Калайджиев

През последните години името на Александър Паскалев – първият модерен книгоиздател в България – заслужено излезе от строгите литературно-научни архиви и придоби популярност сред широката хасковската общественост като един от най-видните ѝ представители от началото на 20 век. Това се случи благодарение усилията на литературния историк и критик Йордан Нанчев, който написа книга за книгоиздателя и освен това дълги години ратува за все още непостигнатата кауза да се възстанови закритият през тъмните години на прехода от 90-те музей на Паскалев в родната му къща. Дейността на Александър Паскалев получи признание и чрез учредената на негово име награда за цялостен принос в областта на литературата и културата, връчвана ежегодно по време на Литературните дни „Южна пролет“. Организирането на тези дни, както и споменатата награда, са успешно изпълнявана мисия от страна на Община Хасково, местната литературна общност, а също и от гражданството, за да бъдат двете събития сред най-значимите приноси на града ни в областта на литературата и културата в национален мащаб.

През 2020 г. нови шрихи към образа на именития ни съгражданин добави и Димитър Шалапатов – председател на „Сдружение за култура – Хасково 2015“ – с предложението си Александър Паскалев да бъде опознат и в една по-малко известна своя дейност от младежките години, а именно – като съосновател на туристическото дружество в град Хасково. От бъдещия по това време книгоиздател се е запазил пътепис, в който той талантливо и със забележителна за крехките си 21 години наблюдателност описва четиридневен пътешествие на група членове от туристическото дружество из села и местности от сегашните Хасковска и Кърджалийска област, достигайки до тогавашната ни граница с Турция по поречието на Арда в района на несъществуващия тогава язовир

„Студен кладенец“. Благодарение на този пътепис, предоставен му от Нанчев, у Шалапатов се заражда оригиналната идея в памет на книгоиздателя пътешествието да бъде повторено от литературни и културни деятели, като в групата на ентузиастите за осъществяване на проекта са поканени споменатият Йордан Нанчев, писателят Петър Ангелов (и двамата – носители на наградата „Паскалев“), поетите Хубен Стефанов и Елена Алекова, журналистката Златка Михайлова, няколко експерти от Националния литературен музей начело с директора му – поетът-димитровградчанин Атанас Капрапов, и моя милост – д-р Ясен Калайджиев – в качеството ми също на поет и белетрист.

Значението на инициативата няма да бъде изцяло осмислено, ако не се вземат предвид трудностите по организацията, свързани с обстоятелствата от нашето съвремие – забързаността на живота, но едновременно с това уседналостта и удобствата, които са променили естествения стремеж на хората към вдъхновяващо и възвисяващо ги духовно общение с природата и са свели свободното им време до безспирно гледане на многоцветни пиксели от цифрови устройства и различни консуматорски нагласи. Като добавим в конкретния случай и достолепната възраст на повечето участници, логично бе възприето сегашното пътешествие да не се осъществява по модела от 1900 година – пешком и с багаж, натоварен върху впрегатни животни, а с моторизиран транспорт – по-конкретно – автомобили, както и за по-кратко време – два полудни с една нощувка.

Дори и днешното ни свободно време да е свързано с повече уседналост, ако се взем в древната история на човечеството, което се е зародило в Африка и постепенно е заселило цялата ни планета чрез непрекъснати миграционни процеси, после си припомним Великите географски открития през средните векове и накрая вземем предвид съвременния успешен туристически бизнес, ще осъзнаем, че движението, пътуването и опознаването на природни забележителности, непознати селища и географски области – от ливадата в покрайнините на селцето до цели континенти – сякаш е закодирано в генома на човека. Установявал съм го многократно и аз чрез съвсем прозаичното си наблюдение при честите ми служебни пътувания – че и в делник, и в празник – в моята и срещуположната посока се движат хиляди коли. Представете си го сега едновременно по всички останали пътища на малката ни Родина и

после... по целия свят. Тези мащаби на придвижване на хората във всяка секунда на денонощието и във всеки един ден от седмицата продължават истински да ме изумяват от години.

Но тогава – през 1900 година – когато все още не е имало и намек, че някога Google Earth ще съществува, пътешествията на членовете от туристическите дружества са имали истински откривателски характер – нещо като Великите географски открития, макар в един нашенски, регионален смисъл, което не омаловажава усилията на тези хора с техния пионерски дух. Несъмнено усилието е било свързано и с удоволствие за пътешестващите младежи, но и със задължението впечатленията да бъдат описани, за да се запазят като историко-географско познание, още повече че фотографията тогава едва е проходила. Цялата информация се е съдържала в думите и в случая задължението за тях се е паднало на Александър Паскалев – явно талантът да пише и влечението му към литературата са били вече известни по онова време.

Разбира се, инициативата да се повтори неговото пътуване беше приета от споменатите по-горе поканени творци и общественици като оказване на чест – и така, 120 години след пътешествието, организирано от хасковското туристическо дружество, в ранния следобед на 20 октомври 2020 година нашата група се събра пред сградата на градския театър – може би като неосъзнат символичен знак на желанието да разгърнем успешно оттук „театъра на бойните действия”. За начало обаче скромно си разменихме по няколко думи относно организацията и за опознаване с участниците-гости от София, а после на по-малки групи се насочихме към автомобилите, разпръснати из паркингите наоколо. Времето беше прекрасно – слънчево, свежо, идеално за пътуване и посещение на природни забележителности. Настроението на всички беше приповдигнато и такова се запази през целия път.

Ше използвам този момент на затишие, докато се качваме по автомобилите, за да вмъкна, че г-н Шалапатов предложи на мен и на още няколко от участниците-творци да напишем и ние пътепис за настоящото пътуване. Една от целите беше не само да се отбележи събитието, но и да се сравнят доколко са се изменили или запазили местностите и селищата, посетени от двете групи във времеви интервал от 120 години. Трябва обаче да се направи уточнението, че пътищата ни нямаше да са съвсем идентични – все пак първопроходците са пресичали местностите пешком, често по пра-

ва линия или по удобния географски релеф (по-късно установих, четейки пътеписа на Паскалев – и по доста опасни и непристъпни пътеки), а ние се движехме по асфалтови пътища, за да достигнем до някоя забележителност, посетена от тях.

Първоначално всяка от колите със своите пътници се придвижи самостоятелно към изхода на града – посока Кърджали. Няколко километра след това свихме надясно и поехме за село Манастир. За да се съберат в пакет колите, първата ни спирка беше още в началото на това село – до малкото зеленчуково пазарче, което изниква само понякога по волята на местните земеделски производители. В този момент имаше няколко импровизирани сергии с грозде (може би и с други продукти), но ние не им отделихме от вниманието си, тъй като към нас много бързо се присъединиха и останалите коли. В духа на Паскалевия пътепис (макар за това селище той да не споменава) нека отбележа, че Манастир е малко спретнато селце, разположено от двете страни на хубавото, право и добре асфалтирано в този участък шосе, познато като „стария път за Кърджали”. Селото има само няколко десетки къщи и голямо землище, но си няма кооперация, а земята се обработва от 2 или 3 кооперации от съседното село Малево. Запознат съм с това, тъй като заедно със сестра ми към момента съм горд съсобственик на 7,5 декара земеделска земя именно тук, получена през 90-те години на 20 век по закона за уедряване на земеделските земи – те бяха разменени за такива от района на Тополовград, където моите прабаба и праядо са се преселили като бежанци от Беломорска Тракия в периода около 1920-1923 г.

След излизането от Манастир поехме наляво по разклонението към Малево – първото място, където тогавашната група е спирала да почине. Там те посетили и училището, очаквайки да присъединят към екскурзията си местни учители, предварително известени за нея и дали обещание, че ще дойдат – но напразно – не ги чакал ни един. Явно и тогава трудно са се намирали ентузиастични за многокилометрово придвижване пешком, а даването на обещание, както и сега, не е било като даване на клетва.

Понеже ние нямахме уговорка с никого, преминахме през селото транзит. Все пак моето отколешно впечатление за селото съвпада с Паскалевото – поне в частта, в която той го описва като голямо „около 250 къщи” и „доста богато” – много пъти ми се е случвало да го посещавам и ми се е струвало точно такава с гра-

мадни къщи и със сравнително добре уредената си инфраструктура. Колкото до Паскалевата добавка „прочуто с доброто си масло и гиздавите си моми” – там аз просто нямам наблюдения и ще я подмина мълком. Впрочем бащата на моята съпруга е от Малево, както и част от рода ѝ, така че все пак явно оценката на Паскалев за местните моми се е потвърдила (макар индиректно) и чрез моя избор на половинка.

От Малево поехме по пътя за Корен, така както е направила и тяхната група. Те минали направо през някакви дерета и пресекли река, което довело до сериозен дискомфорт, особено на магаретата им, а аз от удобното си място в колата забелязах, че шосето за пръв път започва изкачване, напусайки равното като тепсия малевско землище (може би последното от Тракийската низина). Още на първия завой на високото, стъписвайки с внезапността си, пред погледа се открива невероятна 360-градусова гледка към цялата природа наоколо – равното поле назад и надясно, парцелирано по волята на земеделските стопани в многоцветие от топли нюанси като в картина на Майстора, по-нататък погледът спира чак далеч на юг в тъмнозелените ридове на Източните Родопи, обвити в едва доловима синя мараня от напластяването на иначе прозрачния въздух; отляво пък, току до нас – нагънатият релеф на първите хълмове, накичени със сгъстяващи се дървета; след тях – пак поле... Така че ако някой пита за красиви панорамни снимки или рисуването на пейзажи от натура в импресионистичната палитра – първият завой след Малево по пътя за Корен е мястото! Поне аз не знам друго, по-близо до Хасково, с такава гледка.

След малко обаче нещо различно ми привлече вниманието – асфалтът стана на кръпки, неравен, доста „хармонизиран” (в смисъл, че заприлича на хармоника)... Явно това е почти задължително, когато се отклоним от главните и поемем по така наречените междуселски пътища. Шосето се стесни, а отстрани растителността (предимно храсти) се сгъсти и сякаш напираше да превземе асфалта, като така допълваше клаустрофобичното усещане от тесния път.

Минахме през Корен подобно на групата на първопроходците – т.е. без да спираме. Паскалев пише за селото единствено, че е от 50 къщи. И в днешно време то изглежда малко, прашно, сиво, но пък името му всява страхопочитание с известния си полигон за военни учения, посещаван от много чуждестранни натовски вой-

ници. Входът на полигона е недалеч от пътя.

След Корен шосето плавно, но неизменно върви нагоре, а от страни храстите се сменят с млада дъбова горичка. Ефектът от това е коренно противоположен, що се отнася до клаустрофобията – тъй като дърветата са по-високи от храстите, надвесването им над пътя изглежда като шпалир, а шпалирът винаги е символ за тържествено посрещане на важни гости. Надвесените клони напомнят и на готическа арка – с цялата ѝ религиозна красота, а също и че сякаш правят опит да приемат асфалта в прегръдката си, ласкаво потапяйки го в сенчести петна с усещането за романтична нега и меланхолична хладина в блесналия на слънцето следобед. За мен подобни пътища – с шпалир от дървета – са най-приятни за пътуване, а най-красивата подобна отсечка се намира малко преди да се влезе в Асеновград по шосето от Първомай – с грамадни стари дървета, чиито клони обгръщат като в тунел пътя – едно хипнотично за мен преживяване, през който и сезон да минавам оттам.

Няколко километра след Корен отбихме надясно в първото и единственото разклонение на пътя. Табела сочеше в тази посока: „семеен хотел Хефес – 300 м.“. След няколко завоя отляво се появи самотно стояща голяма красива триетажна сграда, чиято белота блестеше ослепитено на слънцето. Тя беше разположена на петдесетина метра навътре заради големия си двор, който я отдалечаваше от шосето. В единия край на двора имаше празен басейн, а в останалата си част бе застелен с окосена трева, придаваща му домашен уют. Водещата кола спря до дървената ограда, ограждаща целия имот, останалите я последваха, понеже там услужливо бе ситуиран паркинг за няколко коли. Намирахме се точно на 25 километра от центъра на Хасково. Хотелът изкушаваше с разположението си сред гъстата зеленина наоколо и приятната си архитектура като от алпийски курорт (бил съм в Кицбюел, Австрия и с нещо сградата ми напомняше на тамошните хижи). Отвън, покрай стената на сградата, се виждаха маси на ресторант и аз предложих да пием кафе, но се оказа, че целта на спирането ни всъщност се намира от другата страна на пътя. Организаторът Димитър Шалапатов ни поведе натам и чак когато пресякохме, зад полуръждясалата мрежеста ограда се мярна малка едноетажна постройка. Беше почти невидима от нивото на пътя, защото бе по-нависоко и скрита зад високи треви. Дворната врата съвсем формално беше „заклучена“ с тел, а в горната ѝ част стое-

ше табела с голям надпис: „Тюрбе на Али Баба”. По-надолу със ситен шрифт пишеше: „Местност: Али Баба текеси. Уникална седмстенна сграда на около 5 века – гроб на мюсюлманския светец Али. Всяка година на 6 май това място бива посещавано от мюсюлмани шиити, мюсюлмани сунити и християни. Хора от различни вяри идват, за да запалят свеци за изцеление. След Освобождението храмът е превърнат в християнски молитвен дом, но след 10.11.1989 отново връща старото си религиозно предназначение”. Шалапатов се спря пред дворната врата и разказа какво е написал Паскалев относно посещението им на това място, което книгоиздателят нарича в пътеписа си и с турско, и с българско име: „Али Баба теке (Свети Илия)”. Според Уикипедия „теке” на турски означава мюсюлмански ритуален комплекс от сгради, в който централно място заема седмъгълна гробница, наречена тюрбе. В близост до тюрбето, пред което бяхме, навремето е имало други сгради, които Паскалев определя „с вид на турски чифлик”, с помещения за харем и прислуга, собственост на местен бей, изоставени след Освобождението и следи от които напълно липсваха към днешно време, ако не броим няколкото запуснати постройки в задния двор на тюрбето с вид на плевни и обори, за каквито впрочем Паскалев също споменава (и нарича „полуразрушени” и „пусти”, каквито изглеждат и сега). Дали се касае за същите постройки? Кой знае – навярно, да. От основната сграда обаче – с градини, баня и ред други съоръжения, описани в пътеписа на Паскалев – следа наистина няма сега. (Смятам, че хотелът на отсрещната страна е бил построен като техен заместител). Разказът на Шалапатов беше изслушан с интерес от почти всички, тъй като повечето към този момент все още не бяхме чели пътеписа. Аз, лично, умишлено не го прочетох предварително, за да мога да придобия собствени непосредствени впечатления от пътуването. Това обаче се оказа и минус, за който ще стане дума по-нататък в разказа. От друга страна, сега нищо не пречи да разгърна записките си паралелно с тези на Паскалев, тъй като съм вече много добре запознат с неговите. Ето защо тук смело ще заявя, че описанието на тюрбето от негова страна е едно от малкото неща, които могат директно да се съпоставят със състоянието на съоръжението към днешно време, понеже единствено то е запазено в почти автентичния си вид спрямо всички други обекти, посетени от нашата и тяхната група през останалата част

от пътешествието. Всичко, което тогава те са видели – чифлици, сараи, села, воденици, местности (да се има предвид, че тогава не е имало асфалтови пътища по тях) са променени или липсващи, а като добавим разминаването в придвжването ни – това означава, че трудно можем да се ориентираме топографски за всяко конкретно място в пътеписа на Паскалев. Единствено това тюрбе е напълно запазено и сега по него мога да съдя какъв майстор е бил в описанията книгоиздателят. За неговото описание обаче – след малко, тъй като той не се спира на външната архитектура на сградата, а аз бих искал да започна оттам: тюрбето представлява залепени една за друга две ниски постройки, изградени от бял камък, като едната е седемстенна, по-висока, по-солидна от другата (отвътре първата се оказва основната зала на храма, а втората – преддверието). На няколко нива строителите са заменили камъка в стената с по 3 реда хоризонтално разположени тухли. Това е категоричната стилистика на строителството от Римската империя и за мен е странно появяването ѝ върху сграда на възраст от само 5 века. Така или иначе тази специфична архитектуроника на стената е първият символ за преплитането на епохите и съдбите на различните народи и вероизповедания по земите ни. Вторият символ е предаден от текста на табелата по отношение функциите на сградата – че тя е била използвана последователно от мюсюлмани и християни през вековете, а сега – едновременно. Табела на вратата по времето на Паскалев не е имало, но в своя пътепис той подробно описва същата история на тюрбето – последователното му и едновременно ползване от християни и мюсюлмани за светилище. Откъде е взел данните, не знам. После майсторски описва детайлите вътре: гробът на светец с мюсюлмански символи, но пък разположен на запад-изток като при християните; жените, мълчаливо насядали наоколо и гледащи него и придружителите му с укор, задето си говорят и сякаш извършват кошунство; цялата тягостна атмосфера...

На свой ред и ние влязохме в двора на това оцеляло през вековете светилище и със страхопочитание изминахме двайсетте метра до него по пътечката през тревите. То стоеше там хем с достойнство заради историческото си значение, хем някак захвърлено сред храстите и сякаш забравено от всички. За последното не се оказах прав, но ако бяхме в Гърция, вероятно тюрбето щеше да е включено в туристическите маршрути, а историята му – разказвана от

професионални гидове срещу заплащане. У нас достъпът беше напълно свободен.

Изчаках реда си и влязох през ниската му вратичка, която императивно изискваше човек да се поклони още с влизането си. След схлупеното и празно предверие се отваряше залата с размер на обикновена стая, но с по-висок таван, в центъра на която беше разположен гроб, облицован с плочки. Както по времето на Паскалев, и сега той беше покрит с объл капак от зелено сукно, а там, където трябваше да е главата, имаше камък или плоча, обвита с яркозелен плат. Около него бяха поставени вази с изкуствени цветя, което говореше за полагането все пак на някакви грижи от някого, а по стените бяха окачени портрети на хора с дълги коси, бради и чалми. Да ме прощават вярващите, но тези портрети много напомняха на стилистиката от рекламните постери (централният портрет ми заприлича на филмовия герой Сандокан или друг подобен субект от индийските сериали). Всичко това представляваше тежка безвкусица, но очевидно бе приемливо за местните хора, поддържащи светилището.

Едно от най-проницателните наблюдения на Паскалев относно тюрбето е, че *„ако си сам или с малцина, ще ти се стори, че влизаш при мъртвец. Но сега бяхме мнозина, та човек не се обладава от това чувство“*. Същото усетих и аз (както казах вече, не бях чел още неговия текст, та да съм бил повлиян): други от групата бяха влезли преди мене в залата, затова първоначално не усетих силата на мястото. Но когато те излязоха, побързах да ги последвам – останал сам, човек започва да се чувства тягостно вътре.

Минути по-късно се насочихме към колите си. В далечния край на паркинга беше изградена голяма чешма, но от чучура ѝ течеше вода на съвсем тънка струйка. Надпис отгоре съобщаваше: „1970 г. местност Текета“. Това беше трета вариация в името на местността.

Иначе Паскалев също говори в пътеписа си за „чучур“ до голям бряст, където те си приготвили обяд след посещението на тюрбето. Съвременната чешма също е до голямо дърво, но не знам дали е бряст, така че не става ясно това ли е мястото на чучура от пътеписа, или става дума за друго.

Потеглихме и след малко преминахме през село Кралево, което Паскалев описва подробно – голямо, с каменни къщи от многобройните камъни, които се намират в района в изобилие. Той

обрисува селото като построено на склон подобно на средиземноморските градчета. За жалост според мен селото в момента е в доста западнал вид и съвсем малко по размери, макар някои от каменните къщи от зеленикав варовик (вероятно зеолит) да са на лице и до днес.

Оттам отново се качихме на основния път между Стамболово и Голям извор, който ми беше добре познат от честите ми служебни пътувания до Крумовград (през 2015 г. почти 11 месеца бях началник на акушеро-гинекологичното отделение в болницата там, а преди това с години съм пътувал по веднъж месечно като представител на фармацевтична фирма за региона). Участъкът преди Голям извор е живописен, притиснат от оголени ръбести скали в типичния зеленикав цвят от едната страна и обилна растителност от другата. Скалният масив е описан по-подробно от Паскалев. Още в началото на Голям извор пътят прави голям завой надясно, преминавайки покрай бензиностанция, и поема към Долно Ботево. През последното село преминахме транзит, макар после да се разбрах от пътеписа, че групата на Паскалев е спирала там и част от хората са посетили църквата. Можехме и ние да го направим, но явно е било наложително да се примирим със съкратена програма, тъй като не разполагахме с четири дни като тях за посещението на всички обекти.

Следващият пункт или ситуация обаче считам за разминаване, което ако бях запознат по-рано с пътеписа на Паскалев, щяхме да избегнем. След Долно Ботево, малко преди големите завои към село Силен, ние завихме надясно по разклонението към Лясковец. Пътят само облизва края на това село и аз не му обърнах внимание. То обаче има особено място в разказа на Паскалев. Ще запазя интригата и засега ще прескоча него и още няколко споменати от Паскалев села, към които после пак ще се върна, и ще продължа със спирката ни в началото на село Светослав. Спряхме колите встрани от пътя точно до разклонението, което води по един по-директен, но почти неизползван заради лошото си състояние път към Стамболово. Аз обаче познавах и този път много добре. В поляните край него има множество разхвърляни камъни, което винаги ми е правило впечатление като странно обстоятелство. Може би под почвата има скали, от които са се отделили камъните през вековете? Друга вероятност е там навремето да е имало множество сгради, разрушени впоследствие и с разпръснати навред камъни от сте-

ните. Камъните не изглеждат дялани, но все пак са подходящи за градеж, особено на по-непретенциозни постройки за животни или каменни ограждения – дувари. Затова спирката тук ме заинтригува – какво ли щеше да разкаже Шалапатов за мястото. Да, той посочи към хоризонта къде горе-долу е била турската граница по онова време и покрай която е минала групата на Паскалев. Тогава стана дума и за първата им нощувка под открито небе – много добре си спомням, че Нанчев, който беше добре запознат с пътеписа, отвори точно тогава дума как групата се е устроила на едно възвишение за нощувка. Може да не съм разбрал в какъв контекст го споменава – но в този момент направих заключение, че това се е случило някъде в околността. Изводът ми бе подкрепен и от следния детайл в преразказа на Нанчев: когато си легнали, се оказало, че наклонът на възвишението е доста голям и през цялата нощ те се хлъзгали надолу по склона, като от това не могли да заспат. Някои поставили камъни под краката си, за да се подпрат, но и това не помогнало.

– Хапали ги и бълхи – добави Нанчев с усмивка, а аз с любопитство заоглеждах камъните наоколо и лекия наклон от едната страна на пътя, представяйки си, че точно тук някъде групата от 14 човека си е направила бивака.

През това време покрай нас мина някакъв местен човек, турчин – т.е. от етноса, който изцяло доминира в селата от този район още от времето на Паскалев, а и отпреди това (той ги описва като много бедни и че по турско време местните били кърджалии, които извършвали периодично набези да крадат и грабят по-богатите села във вътрешността на страната). Водачите на групата ни се заговориха с местния човек на тема „исторически справки” за района, но нищо съществено не се получи от това. После тръгнахме.

Сега ще се върна на историята с Лясковец, който е на 8,5 км по права линия от село Светослав. В моя разказ, преди да се отклоня, бях стигнал до посещението на първопроходците в църквата на Долно Ботево, а след излизането от това село Паскалев пише: *„Бяхме близо до източната Родопска верига, зад която започваха лабиринтни разклонения. Частта до Пънджик (Лясковец) бе най-близка. От синкава тя взе да става тъмно зелена. Пътят минаваше из гора, поля и нивя по една вълниста местност (в)се покрай границата.... На смрачаване бяхме в територията на Харманлийска околия. (...)*” Тук част от оригиналният текст не е бил разчетен, за което предупреждава и Нанчев в своя писмен предговор

в „Сборник Тракия, том Х”, публикуван там редом с пътеписа на Паскалев. Затова според мен не става ясно къде точно е ношувала групата – стигнала ли е Лясковец, подминала ли го е по тъмно с цели 8 километра (та да считаме, че това се е случило към Светослав), или... Паскалев разказва за склон, който се намира над разположено на север от тях село. Казва, че били посетени от кехаята и коруджията – тоест селото е било близо до тях, но така и не става ясно кое е. После разказът продължава със събуждането им и сутрешното им придвижване по високото, като отдясно им останало село Поповец, а вляво – Воденци. Тези села са разположени преди Светослав и това противоречеше (донякъде) на предишния ми извод за ношуването им там. Заради това противоречие изведнъж казусът относно това къде всъщност са спали, стана много важен за мен и аз се зарекох да го разгадая – отворих карта и прекарах половин следобед в топографски анализи на описания от Паскалев маршрут дума по дума. Беше трудно, защото двуизмерната карта не ми даваше точен отговор – селата преди Светослав бяха и доста встрани от него, така че нищо не пречеше да са послужили като ориентир от високото, гледани както от района на Лясковец, така и от Светослав... Тогава ми хрумна да прибегна до Google Earth с неговата 3D опция (нещо като птичи поглед). Чак тогава разгадах нещата – всъщност около Светослав нямаше височини – там първите нагънати планински хребети на Родопите временно се утаяваха в заравнен по-нисък масив, преди той да се спусне още по-надолу към коритото на Арда. Ясно – ношували са над Лясковец. Видях съвсем ясно склоновете, спрямо които селото оставаше на север, както го описва Паскалев, видях и къде на сутринта са пресекли скалния рид между двете други споменати села, така че да служат за ориентир. Крайното ми заключение се потвърди три страници по-нататък, когато Паскалев пак пишеше за „войнишката пътека”, по която тръгнали сутринта след събуждането си, и този път споменава, че тя се намирала над Лясковец. Това споменаване мимоходом обаче едва ли щеше да ми привлече вниманието като отговор на казуса, ако преди това не бях размишлявал надълго и широко по него.

С други думи, ако предварително бях запознат с пътеписа, можеше да предложи на водачите да поспрем и огледаме склоновете над Лясковец, където всъщност се е случило забавното нощно пре-междие на групата, разказано подробно и с великолепно чувство за

хумор от Паскалев (той е посочил е и точен ориентир – гробището – пише, че са си устроили бивака до него, но пък е пропуснал да спомене за кое село става дума или пък името му се е загубило в онова неразчетено многоточие).

Следващото село, през което групата е преминала след нощувката над Лясковец, е Пътниково. Книгоиздателят го описва като крайно бедно, с много малко ниви около него; разсъждава над битиането на хората там; казва и че видели само един човек наоколо. Сега обаче Пътниково изглежда едно оживено и сравнително голямо село. За живостта му може би допринася и една забележителна чешма със струйно течаща вода, разположена все едно че препречва шосето – то прави остър завой покрай нея и всъщност това предизвиква визуалната илюзия на препречване. Винаги, когато съм минавал оттам, край чешмата съм виждал седнали хора – значи селото е живо, а както казах и голямо.

От Пътниково пътят води към споменатото село Светослав, но тогавашната група, понеже е цепела „през просото”, е минала встрани от последното и по права линия се е спряла в село Бял кладенец, което е малко след Светослав (сега почти се сливат). Паскалев описва Бял кладенец като живо и голямо село, което пък в днешно време е точно обратното – то е малко, накрая на пътя, след него са все по-стръмно спускащите се към Арда чукари и всичко това го прави непривлекателно за живеене особено за млади хора.

И ние пренебрегнахме Бял кладенец, като не го посетихме, но там групата на Паскалев е спазарила прословутото яре, с което после си е приготвила чеверме за обяд край брега на Арда. Книгоиздателят описва как сладко са яли, къпали са се, после поспали – един чудесен следобед.

След чевермето и следобедния сън на открито групата е напуснала местността край Бял кладенец и е тръгнала по поречието на Арда. Това е доста рисковано решение, тъй като склоновете са стръмни на това място. Всъщност тези склонове могат да бъдат видени в района на сегашния язовир „Студен кладенец“. Това направихме и ние – потеглихме от Светослав и се спуснахме по склона преди Рабово и Голобрадово към язовира, за да погледнем откъде е минала групата на хасковското туристическо дружество. Тук ще кажа пак нещо полезно от личния си опит за туристите: както вече споменах, кръстосвал съм Източните Родопи по всички тези пътища и ги познавам доста добре – затова смело ще заявя, че склонът,

по който преминава шосето от Светослав към Рабово, е мястото с най-красивата и широка панорамна гледка в тази част на Родопите (поне що се отнася до гледка от лесно достижимо място, а не от някой непристъпен връх, който може да предложи още по-голяма панорама). Погледът тук като на тепсия вижда природата в ниското, все едно е в краката ни, после следват височини и верига след верига... Просто планинските хребети другаде са много близо един до друг и това пречи да се види надалеч хоризонта, а тук има низина преди коритото на Арда, поради което хоризонтът се отдалечава на километри.

Минахме Рабово, изкачихме се по пътя, завиващ покрай изключително живописния връх с огромни канари, и след него се спуснахме към стената на язовира. Малко преди нея, все още нависокото, спряхме. Там се открива друга невероятна гледка – едновременно към язовирната стена, водата в него, отсрещните назъбени скалисти склонове и набразденото като лице на двестагодишен старец сухо каменно корито на река Арда след язовирната стена. Тук съм правил десетки снимки по различно време и в различни сезони. Правил съм и видеа на изтичащата като водопад вода през шлюзовете на язовирната стена. По самата стена съм минавал поне 50 пъти по пътя за Крумовград и оттам също съм правил снимки във всички посоки. Семейно дори съм гостувал с ношуване на директора на електроцентралата, макар и преди 20 години. Другите присъстващи не знаеха мащабите на това мое периодично присъствие тук. Затова се развеселих, когато Петър Ангелов в проява на любезност ме попита:

– Ясене, идвал ли си друг път тука?

– Стотици пъти – отговорих с усмивка.

Преувеличих, разбира се, за да подчертая така или иначе големите мащаби. Той ме погледна с недоверие – както се гледа човек, който казва нещо странно. Затова му поясних за служебните си пътувания.

На това място си направихме единствените общи снимки на групата. Не съм ги видял до момента на писането на този пътепис, но предполагам, че тъмнеещите зъбери отсреща и сухото корито на река Арда се виждат добре като един прекрасен сюрреалистичен фон.

Някъде там в далечината се намира и Шейтан дере (Шейтан кюприя или Дяволски мост, както го нарича Паскалев), където

групата му навремето е пресякла реката. Паскалев го описва като място, където коритото на реката се стеснява до не по-широко от метър и дава възможност да бъде прескочено, но отдолу водите били толкова дълбоки и буйни, че смъртта на всеки паднал била сигурна. Минавал съм по шосето край него – конкретното място отблизо не съм виждал, но там е електроцентралата и реката за момент се спуска като водопад покрай острият зъбери на скалите, преди да се успокои и утаи в леглото си – предполагам, че се касае за това място. На километър по-надолу реката пак става пенлива, движи се все от лявата страна на пътя и на едно място от водата шръкват колоните на някакъв непостроен или съборен мост. Те са доста известен обект на снимане – виждал съм ги из фотографските форуми, правил съм им снимки и аз. Отдясно на пътя остават единствено високи остри скали на Родопите. Малко след въпросния недостроен мост водата става гладка като огледало и тук на брега има построени две вили. Въпреки многото ми пътувания къде ли не, точно това е мястото, където съм си позволявал да пометая да имам вила и аз.

Но да се върнем на шосето над язовирната стена, където бяхме спрели. Тук отдясно на пътя (по посока Крумовград) пак има стръмни, почти отвесни на места скали, като най-отгоре стърчат едва закрепени канари, особено една, чиято основа е много потясна от височината и обема ѝ – образно казано, виси на косъм и предвещава някои ден да се срути. Растителността в целия район е сравнително бедна, затова страховитите релефни форми на скалите изпъкват пред зора и го дивят. По тях обаче съм виждал да се катерят кози.

Наближаваше 6 следобед и ние се отправихме към крайната си цел – хотелски комплекс до река Арда със същото име, където щяхме да ношуваме. Наблизо беше село Долно Черковище. До този ъгъл на Родопите досега не бях идвал, защото дотук се стига по едно разклонение от основния път за Крумовград, за което винаги съм се чудил накъде ли води. Сега вече знам. Групата на Паскалев също е преминала през местността, но на следващия (трети за тях) ден, а преди това са ношували в село Рабово.

Изглежда емоциите и впечатленията изморяват не по-малко от физическите усилия, защото всички изглеждахме изморени и с облекчение седнахме на беседките в двора на комплекса за по една освежаваща напитка, основно – кафе. Комплексът се състоеше от

няколко двуетажни къщи с романтична архитектура, около които имаше добре оформени и поддържани затревени площи с декоративни храсти и дървета. Имаше и по-голяма централна сграда, в която се намираще ресторантът.

След кафето членовете на групата, всеки по своя воля, поединично или по двама-трима, слязохме до реката. Там Арда течеше спокойна, широка, хоризонтирана, почти не личеше водата да се движи. Това е така нареченото ѝ средно течение. Брегът от страната на хотела беше песъчлив, равен и приятен за разходка. На отсрещния бряг директно от водата се издигаха високи, стръмни, залесени хълмове, като най-отгоре се открояваше гола скала с една широка естествена дъговидна вдлъбнатина в нея. Малко по-наляво пък след тъмния залесен хълм светеше със своята голота много висока отвесна скала, в която се виждаха издълбани от човешка ръка скални ниши, които са известна историческа забележителност за този район – трапецовидни дупки, за чието предназначение има само предположения – допуска се, че са били или места за погребение на древните траки, или са правени от младежите им за доказване на храброст. В цялата местност те са около 100 (според Уикипедия) и могат да се видят и на други скални масиви още от пътя.

Отсрещните хълмове се отразяваха в огледалото на бавната вода. Много от нас снимаха цялата тази природна красота.

Когато ѝ се наситихме, се прибрахме за кратко по стаите, а после отидохме в ресторанта на вечеря. Настаниха ни на продълговатата обща маса, така че разговорите в по-голямата си част бяха общи. Вечерята не беше каква да е, а замислена от организатора да напомни за ярешкото чеверме, което групата на Паскалев си е направила в местността до Бял кладенец.

Скоро след като се настанихме, порциите, доволно големи, запристигаха. След като се нахранихме, а някои си взеха и втора порция, поведохме дружески светски разговори, както и на тема „литература“. Запомнил съм дискусиата си с Атанас Капралов относно литературната награда „13 века България“, на която той се оказа член на журито през същата година. В свои официални изказвания пък Димитър Шалапатов и Йордан Нанчев отчетоха още веднъж историческото значение на дейността на Александър Паскалев и неговата незавидна съдба накрая – една тема за превратностите на живота, която винаги ме е вълнувала.

Към 23 часа напуснах събитието и се отпавих за сън.

На следващата сутрин сборното място беше пак в ресторанта – за закуска в 8 часа. Въпреки ранния час (бързахме с прибирането), се оказа, че някои, заредени със спортен хъс, вече бяха направили сутрешна разходка из околностите, достигайки до другия бряг. Времето отново беше чудесно – мекото октомврийско слънце ласкаво грееше, а въздухът беше свеж и ароматен, както може да бъде само сред природата.

По време на закуската аз подарих на няколко души екземпляри от своя роман „Стъкла в очите”, излязъл по-малко от година преди това. Така темата „литература” отново се върна на масата. Възникнаха и спорове – например за качествата на романа на Теодора Димова „Майките”, като няма да уточнявам кой на какви позиции беше.

Малко по-късно натоварихме багажите по колите и се отправихме към Хасково, като без да спираме, преминахме през две от селата – Малък извор и Криво поле, които групата на Паскалев е посетила при връщането си пешком през последните два дни от пътешествието си. След Долно Черковище те направили голяма дъга надясно, като така преминали и през Тополово и Тънково, които сега са доста встрани от основното шосе. И двете села книгоиздателят описва като богати и големи, каквито сега не са. В първото село навремето дори е имало митническа служба заради близостта с тогавашната българо-турска граница, въртяла се е търговия, но след преместването на границата селата западат. Подобен е случаят с Малък извор и Криво поле, където групата им е посетила кръчмите и е общувала с местните. Паскалев описва по-подробно някои от тези взаимоотношения – нещо, което аз не мога да направя поради липсата на контакти с местните хора при нашето пътуване. Въпреки това общуването с природните забележителности при това наше пътешествие ще остане завинаги в сърцето ми, така както и споменът за Александър Паскалев – един от най-големите български будители от началото на 20 век, на раменете на когото е стъпило цялото наше модерно книгоиздаване и за когото нашите съвременници и бъдещите поколения трябва да знаят много повече. Колкото и нескромно да звучи, надявам се и този пътепис да допринесе с частичка за това.